

TÖRTÉNETI JELENTÉSTANI VIZSGÁLATOK PÁRHUZAMOS SZÖVEGEK ÖSSZEHAISONLÍTÁSA ALAPJÁN

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

1. Bibliafordításaink hosszú sora — első nagy bibliafordításunktól, a Huszita Bibliától kezdve — igen fontos tényezője a magyar nyelv fejlődésének, irodalmi nyelvünk egységessé válásának. De — természetesen — a különböző fordítások több-kevesebb egyéni vonást, sajátsgot is mutatnak, a kortól, a fordítók felkészültségétől, fordítói gyakorlatától és nyelvjárásától függően. Tehát a különböző korokból származó bibliafordítások szövegének összehasonlítása — figyelembe véve az egységesség és a különbözőség egyaránt fontos tényezőjét — sok szempontból hasznos feladat. Az azonos alaphoz — legtöbbször a latinhoz — mérhető párhuzamos szövegek összevetése valóságos kincsesbányája a nyelvünk korabeli rétegződésére, változására, fejlődésére vonatkozó ismereteknek.

Mint KÁROLY SÁNDOR megállapítja (Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970. 276.), már a középkori kódexirodalom korában a nyelvnek két területén bizonyos egységesülés jelei mutatkoznak „nem szándékos egységesítő tevékenység miatt, hanem kényszerből”. E két terület: a szókincs (a szóállomány és a szójelentés szempontjából) és a mondattan.

Dolgozatomban a szókincs: a szótörténet, a szinonimahasználat, a szójelentéstan néhány kérdésével foglalkozom különböző korokból származó bibliafordítások párhuzamos szövegrészeinek összehasonlítása (és a latinhoz való viszonyítása) alapján

Három bibliafordításnak a Márk-evangélium szövegét vetem össze, a Müncheneri Kódex, a Jordánszky Kódex és Káldi György bibliájának párhuzamos részeit.

A három fordítást kb. egy-egy évszázad választja el egymástól; mint fordítások a XV., ill. a XVI., ill. a XVII. század első negyedében keletkeztek.

Szóhasználatuk — egymáshoz viszonyítva — igen sok eltérést mutat. (Természetesen sok egyezést is.) Egy adott latin szót az egyik fordítás így, a másik úgy, a harmadik amúgy fordítja, olykor kettő megegyezik és csak a harmadik tér el, olykor mindhárom azonos szót használ a latin magyaráására.

Ezek az eltérő szavak, az adott latinnak ezzel vagy azzal való fordításai történeti szempontból szinonimáknak foghatók fel, bár mindig számításba kell vennünk a nyelvjárásból, az egyéni fordítási gyakorlatból stb. adódó különbségeket.

E történeti szinonimáknak a vizsgálata természetesen csak úgy volna igazán alapos, minden részlet feltárására lehetőséget adó, a teljesség igényével fellépő munka, ha a különböző szövegekből készült és a latin eredetűt alapul vevő szótárt egymás mellé állítanánk, azaz, ha egy történeti szinonimaszótárt készítenénk a feldolgozásra szánt szövegekből. Az ilyen szótárnak bizonyára igen nagy hasznát venné a nyelvtudomány, hiszen a szójelentés, a szóhangulat, a frazeológiai egységek, a szógyakoriság stb. kutatása, más szóval a történeti jelentéstan és a történeti stílusztika előtt óriási távlatok nyílnának meg.

Természetesen egy ilyen óriási munka elkészítése messze meghaladná egy ember munkabírásának jelenlegi, és egy cikk terjedelmének jelenlegi kereteit.

Dolgozatomban tehát inkább csak egy elképzelt — és jelen esetben csak a Márk-evangélium szövegét feldolgozó — történeti szinonimaszótár néhány szóra vonatkozó egypár tanulságát igyekszem levonni, korántsem a teljesség igényével.

2.1. clamo, exclamo MK.: *iuolt*; JK.: *kyat*, *keayt*, *keaytaft tefz*, *nag keaytafttal mond*, *ywelt*; Ká.: *kiált*, *fel-kiált*.¹

A MK.-ben következetesen *iuolt* a szó fordítása, a JK.-ben *kyat*, *keayt*, *keaytaft tefz*, *nag keaytafttal mond*, *ywelt* szavak ill. szókapcsolatok, a Ká.-ban következetesen *kiált* vagy *fel-kiált*.

Például: I. 23. MK.: *Vala o pinagogaiocban fèztejètes zèllètò embez u iuoltò mōduan*; JK.: *Es vala akoron az hew fynagogayokban eg ember, kyben fertelmes lelek vala, es nag keaytaft teen mondwan*; Ká.: *Es vala az ő fynagógájokban egy ember tíftátalan lélekkel, és fel-kiálta, mondván*²

III. 11. MK.: *s iuoltic vala*; JK.: *es nag keaytafttal mondnak vala*; Ká.: *és kiáltnak vala*.

XV. 13. MK.: *u qk iuolten*; JK.: *Azok efmeg azt kyattaak*; Ká.: *Azok pedig ípmég kiáltának*.

További példák: I. 26., V. 5., V. 7., V. 38., IX. 23., IX. 25., X. 47., XI. 9., XV. 13., XV. 14., XV. 34., XV. 39.

Az *iuolt* a MK.-ben semleges hangulatú szó, a fordító mindig ezt használja, bárki is a cselekvés alanya. A JK.-ban is előfordul az *ywelt*, de csak két esetben:

¹ MK. jelzéssel a Münchener Kódexet, JK.-val a Jordánszky Kódexet, Ká.-val Káldi György bibliafordítását jelölöm. Az adatok lelőhelyének megjelölésében a római szám a Márk-evangélium fejezetének, az arab az adott fejezet versének számát jelenti.

Az egyes szóalakok írásmódjában — kevés kivételtől eltekintve — az illető nyelvemlék eredeti jelölését használtam.

² Nem szorosan a tárgyhoz tartozik, de a *fèztejètes zèllètò ~ fertelmes lelek ~ tíftátalan lélek* kapcsán itt jegyzem meg, hogy egy alkalommal a JK.-ben is van *zèllèt*, amit pedig csak a Huszita Biblia szavának szoktak tartani: V. 2.: *azonnal ky yewe eleyben az temeteefbol egy ember, kyben gonoz zèllèt vala*.

Úgy látszik, ez az adat a Huszita Biblia és a JK. kapcsolatának — a szakirodalomban már fölvetett — gondolatát támogatja.

egyszer a *fertelmes, syket es neema lelek ywelt*, amikor Jézus parancsára kimegy a szenvedő gyermekből: IX. 25.: *Es nagyon ywelthwen es faggathwan hwet ky meene belgle*; másszor a keresztfán haldokló Jézus utolsó kiáltását mondja *ywpl-teef*-nek: XV. 39.: *hog ezenekppen nagy ywplteeffel mwlt vona ky*. E példák mutatják, hogy a JK. szövegének fordítója pejorativnak érzi a szót, és csak olyan környezetben, összefüggésben használja, amelyben ezt megengedhetőnek, nem sértőnek érzi. (Az említett két példa körülbelül a mai használattal egyezik meg.) Ká. fordításában az *üvölt* soha nem fordul elő. Ennek okát persze pontosan nem tudjuk, de a szó jelentéstörténetének, hangulati változásának ismeretében feltételezhetjük, hogy kerülendőnek, erősen pejorativ hangulatúnak tartotta.

2.2. doctrina MK.: *tanofag*; JK.: *thwdomany, belcezfegh*; Ká.: *tudomány, tanítás*.

A MK.-ben mindig *tanofag* szerepel a szó fordításaként, a JK.-ben és a Ká.-ban váltakozva *thwdomany* és *belcezfegh*, illetve *tudomány* és *tanítás*.

Példák: I. 22. MK.: *u tudalkodnacuula q tanofagan*; JK.: *Es czodalkoznak vala hew nag thwdomanyan*; Ká.: *És álmélkodnak vala az ő tudományán*.

IV. 2. MK.: *u mōduala gnēkic q tanofagaban*; JK.: *es pzol vala hwnekyk thwlaydon hw thwdomanyabol*; Ká.: *és mondá nekik az ő tanításában*.

VI. 2. MK.: *u pokac hahuā tudalkodnac uala q tanofagan*; JK.: *czodalkoznak vala hw nagy belcezfeghen*; Ká.: *chodalkoznak vala az ő tudományán*.

További példák: I. 27., VII. 7., XI. 18., XII. 38.

A MK.-ben szerepel még egy *tanofag* a *testimonium* fordításaként is. A JK. a *byzofag* és a *tanofag* szavakat egyaránt használja ennek fordításául, Ká. *bizonyfág*-ot fordít. A MK. tehát nem tesz különbséget a *doctrina* és a *testimonium* fordításában, mindkettőre ugyanazt a szót (*tanofag*) használja, viszont a JK. és a Ká. elválasztja e két szót, és más-más magyar szóval (szavakkal) fordítja őket.

VI. 11. MK.: *leraziatoc a pozt tu labatoczol q nēkic tanofagocra*; JK.: *razvatok lee az porth ty labatokrol azoknak byzofagokra*; Ká.: *verjétek- le a' port a' lábaitokról bizonyfágul nekik*.

További példák: XIII. 9., XIV. 56.

A JK. még egy értelemben használja a *tanwfagh* szót: a *traditio* értelmében. Ezt viszont a MK. *zezzer*-sel, Ká. *hagyomány*-nyal magyarázza: VII. 3.; MK.: *tartuan a venecnec zezzerfeket*; *tarthwan a véeneknek tanwfaghyt*; Ká.: *a vének hagyományát megtartván*.

Az egyes fordításokban előforduló szinonimák tehát a következők:

a) *tanofag tanwfagh*: MK.: 'doctrina, testimonium'; JK.: 'testimonium, traditio'; Ká.: nem fordul elő.

thwdomany tudomány: MK.: nem fordul elő; JK.: 'doctrina'; Ká.: 'doctrina'; Ká.: 'doctrina'.

belczefregh: MK.: nem fordul elő; JK.: 'doctrina'; Ká.: nem fordul elő, tanítás; MK.: nem fordul elő; JK.: nem fordul elő; Ká.: 'doctrina'.

b) *byzonfag bizonyfág*: MK.: nem fordul elő; JK.: 'testimonium'; Ká.: 'testimonium';

c) *zezzer*: KM.: 'traditio'; JK.: nem fordul elő; Ká.: nem fordul elő.

hagyomány: MK.: nem fordul elő; JK.: nem fordul elő; Ká.: 'traditio'.

2.3. *mitto, admitto, dimitto* MK.: *ézezt*; JK.: *boczat, el boczat, kyld, el kyld, veth, telt, vysz*; Ká.: *hochát, küld, el-küld, vet, tolt, fogad, erefzt*.

A MK. csak az *ézezt* szót használja a *mitto* fordítására. A JK. és a Ká. a *mitto* 'elküld' jelentését a *boczat hochát, el-boczat, kyld ~ küld, el-kyld el-küld* szinonimák egyikével adja vissza, egyéb esetekben az ige tárgyatól függően a következőket használja: JK.: *veth* (hálót a tengerbe, sarlót az aratnivalóba, embert a tengerbe, pénzt a kincstárba, sorsot: *mitto* sortem), *telt* (bort az edénybe), *vysz* (gyermeket a vízre); Ká.: *vet* (hálót a tengerbe, gyermeket a vízbe, embert a tengerbe, sorsot: *mitto* sortem), *tol* (bort az edénybe) *fogad* (csak az *admitto* jelentésében), *erefzt* (ide erefzti a barmot).

A MK.-ben tehát az *ézezt* sokkal általánosabb jelentésű, mint a másik két fordításban, a JK.-ban nem is fordul elő, a Ká.-ban is csak egyszer, a fenti kapcsolatban. Az *ézezt*-nek ez a kizárólagos előfordulása egyben azt is jelenti, hogy a MK. egyáltalán nem használja a *bocsát, küld* szavakat, és ha a latin eredetiben *mitto* áll, akkor a fentebb egyéb esetekként említett *vet, tolt* stb. szavakat sem.

Véleményem szerint ennek nem az az oka, hogy a MK. fordítója csak az *ézezt* szót ismerte, hanem Tamás vagy Bálint fordítói gyakorlatából következik. Mint már előző dolgozatomban rámutattam (Népr. és Nyelvtud. XIII. 85.) a fordítók szóról szóra haladhattak a latin mondatok magyarítása során, tehát nem a szókapcsolatok jelentését, a mondat értelmét vigyázták elsősorban, hanem a szavakét. Ahol a MK.-ben *ézezt* van, ott a latinban mindig *mitto* áll (és állt a fordítók előtt). A fordító nem figyelvén a szókapcsolat jelentésére, ahol *mitto*-t látott, mindig *ézezt*-et fordított.

Példák a három fordításból:

a) a *mitto* általánosabb 'elküld' jelentésére:

I. 2. MK.: *Im én ézeztém én angalomat te ozcadèlpt*; JK.: *Yme en el boczatom en angyalomat te zynednek eletre*; Ká.: *Imé én el-küldöm az én angyalomat a te orczád-elött*.

III. 14. *u hog ézeztène azokat p̄dicalnioc*; JK.: *Es el kyldwen hwket predi-callany*; Ká.: *és hogy praedikállani küldené ōket*.

XI. 1. MK.: *ézezte kettőt ō taneituani kōz̄z̄ol*; JK.: *kyld el kettőt hw tanoth-wany kezzel*; Ká.: *el-külde kettőt a tanítványi-kōzz̄ul*.

További példák: III. 31., VI. 7., VI. 17., VI. 36., VI. 45., VI. 33., VIII. 3., VIII. 9., VIII. 26., IX. 36., XII. 2., XII. 13., XIII. 27., XIV. 13., XV. 6.

b) a *mitto* szókapcsolattól függő egyedibb jelentéseire:

II. 22. MK.: *Es penki nē ēzēzt w bōt o tpmloche*; JK.: *Es penk nem tetty az wy bōt, az oo edenben*; Ká.: *Es penki nem tōlt uj bōt az ő tōmlōkbe*.

IV. 29. MK.: *legottan ēzēzt a farlot*; JK.: *ottan helee vety hw farroyat*; Ká.: *mingyárt farlót bocht*.

IX. 21. MK.: *u gakoza ēzēzt pēt u tuzhē u vizhē*; JK.: *es gakorta vyte hwet tyzre es vyzre*; Ká.: *es őtet gyakorta a tűzbe, és a vizekbe vetette*.

További példák: I. 16., V. 19., IX. 41., XI. 3., XI. 23., XII. 42., XII. 43., XII.

44.

2.4. surgo, resurgo ill. resurrectio MK.: *felkēl ill. felkēlēr*; JK.: *fel tamad, fel kel, ill. fel tamadas*;

Példák: IX. 30. MK.: *u meg plētuē harmadnapon felkēl*; JK.: *es meg plwen, harmad napon ffel tamad*; Ká.: *és meg-őlettetvén, harmad nap fel-tamad*.

XII. 23. MK.: *A felkēlētben azezt micoz felkelēndī*; JK.: *Azert a fel tamadafban mykoron mynd ffel tamadannak*; Ká.: *A feltámadáphan azért, midőn fel-támadnak*.

XVI. 14. MK.: *kic pēt luttac felkēlettē*; JK.: *kyk lattak vona hwet ffel tamadny*; Ká.: *kik látták őtet hogy fel-támadott volna*.

További példák: IX. 8., IX. 9., XII. 18., XII. 25., XII. 26., XIV. 28., XVI. 6., XVI. 9.

A MK. is ismeri a *tamad* igét, de csak a *consurgo* és az *exsurgo* jelentésben használja; XIII. 12.: *tamadnac fiac zuleiee ellēn* (consurgent) és XIII. 22.: *tamadnac hamis xroc* (exsurgent).

A *felkel* igét egyaránt használja konkrét és átvitt 'halottaiból feltámad' jelentésben is: X. 49.: *Leg vig kēl fel* (ültéből a vak) (surge) és átvitt értelmében: lásd a fenti példákat.

Viszont a JK. és Ká. a konkrét jelentésben csak a *felkel*-t használja, pl. az előbbi helyen ezt találjuk: JK.: *Byzodalmas leeg kel ffel*; Ká.: *Jó fzivvel légy: kelly-fel*; valamint: IX. 26. JK.: *Iepus kedeg kezeeth fogwan ffel emelee hwet, es ffel kelee*; Ká.: *Jēpus pedig a kezēt fogván, fel-emelē őtet, és fel-kele* (az ördögtől gyötört gyermek) (surrexit).

Átvitt értelemben viszont mind a kettő a *fel tamad fel-tamad* szót használja (lásd a fenti példákat!). Kivétel csak egy van: a JK. a nap felkeltét *ffel tamad*-dal fejezi ki: XVI. 2. *ymaran nap ffel tamadwan* (orto iam sole). E hely megfelelőjeként természetesen a MK.-ben *fel kēlne*-t, a Ká.-ban pedig *fel-kele*-t találunk.

2.5. turba MK.: *gplēkezēt*; JK.: *feregh, fok feregh, fokrag, fokaffrag, nug fokaf-rag, nep, nepek*; Ká.: *fereg*.

A MK. következetesen mindig *gplēkezēt*-tel fordítja e szót. Ká. szintén következetesen mindig *fereg*-gel. A JK. szóhasználata változatos: egész szinonimasort használ a fordításra, esetenként a *feregh, fok feregh, a fokrag, a fokaffrag, a*

nag fokaffrag, a *nep*, a *nepek* szavakkal, ill. szókapcsolatokkal magyarítja a latin szót.

PI. II. 13. MK.: *u mēd golēkezēt ipuq o hozia*; JK.: *es mynd az fok feregh hozya* *pw*; Ká.: *és az egēfz fereg hozzája mégyen vala*.

IV. 1. MK.: *u med a golēkezēt vala a foldon a tēngeznēl*; JK.: *es mynd az fok nep az tengher zelen vala*; Ká.: *és az egēfz fereg a' tenger mellett a' földön vala*.

VIII. 34. MK.: *u a golēkezēt hozia hiuan*; JK.: *Es egybe hywan a' neepeket*; Ká.: *És egybehiván a' fereget*.

További példák: III. 7., III. 20., III. 32., IV. 1., IV. 36., V. 21., V. 24., V. 27., VI. 34., VII. 14., VIII. 1., IX. 13., IX. 24., X. 1., XII. 12., XII. 37., XII. 41., XIV. 43., XV. 8.

A *fokaffrag* szót a MK. is használja, de a *multitudo* fordítására. Ennek fordítására Ká. is a *fokafág*-ot választja, és ugyanígy *fokaffrag*-gal fordít a JK. is, tehát az általa a *turba* fordítására használt szók egyikével: X. 46. MK.: *u ok lezichobol ki ēzēduen u o taneituanu u nag fokaffrag*; JK.: *Es hog kywe mennee lerykobol hw tanoythwanywal es egyeb teh fokaffraggal*; Ká.: *és ő ki -menvén Jerikóból, és az ő tanítványi, és nagy fokafág*.

Hasonlóképpen előfordul a MK.-ben is. Ká.-ban is a *nep* ~ *nép* szó is, de csak a *populus* fordításaként. A JK. is a *nep*-pel, tehát a *turba* fordítására használt szinonimák egyikével fordítja a *populus*-t: XIV. 2. MK.: *jay lēnnē a nep ko zo*; JK.: *zendwlees lezen a' neep kezet*; Ká.: *támadás lenne a' nép-közt*.

A *fèrēg* szó a MK.-ben a *contubernium* magyarjaként fordul elő, a másik két szövegben ezen a helyen *tarffaffrag*~*tárfa*fág áll: VI. 39. MK.: *le vltētuen mēdenekēt fèrēgec jēzent*; JK.: *mynd tarffaffrag zerent le telepettethnek hwket*; Ká.: *minnyájokat le-telepitenék tárfa*fág-*fzerént*.

Szintén a *fereg* szóval fordítja a MK. a *cohors*-ot is, a JK. *fokaffrag*-gal, a Ká. *fereg*-gel: XV. 16.: MK.: *u egbē hiuanac o hozia mēd fèrēget*;

JK.: *es reaya yndoytaak mynd az tellyes fokaffragot; és egybe-hivák az egēfz fereget*.

2.6. **verbum** MK.: *ige*; JK.: *bezeed* (*yghe* csak egyszer fordul elő!); Ká.: *ige*.

A szó fordításában feltűnő, hogy a három szöveg közül a JK. csak egyetlen egyszer használja az *yghe* szót, különben mindig *bezeed*-del fordít.

Például: IV. 17. MK.: *u vldozēt leuen az igeiet*; JK.: *haborufag tamadand az yfthennek bezeedeert*; Ká.: *űldözés támadván az ígéért*.

VIII. 32. MK.: *Es niluā beželli vala az iger*; JK.: *Es nylwan valo bezedet zol vala*; Ká.: *És az ígét nyilván fžöllya vala*.

X. 22. MK.: *Ki megfzomozodec ēž igeben u ēlmene*; JK.: *Ky ottan meg hahorodwan ez bezedēn, es el fordwla*; Ká.: *Ki megfzomorodván ez ígēn, el-mēne*.

További példák: IV. 33., VIII. 38., IX. 9., IX. 31., X. 24., XI. 29., XIII. 31., XIV. 72.

A MK. is és a Ká. is ismeri a *hezéd* szót, de csak a *sermo* megfelelőjeként: XIV. 39. MK.: *épmeg élmenne imadkozev azon hezedet módvan*; Ká.: *És ípmég el-menwén imádkozék, azon hezédet mondván*. Ezen a helyen a JK.-ben is: *Epmegh el menwen azon hezed zerent ymathkozeék mondwan*. A JK.-ben tehát a *hezéd* jelentése 'verbum' is és 'sermo' is.

3 Egy ilyen rövid dolgozat keretében természetesen nemigen van mód több szó (több szinonimasor) bemutatására, mégha futná is a rendelkezésre álló anyagból. Tudom azt is, hogy a bemutatott szavakkal kapcsolatban is bőségesen volna még pótolnivaló; több összefüggés, több részprobléma megvilágítása hátra van még. Nyilvánvaló az is, hogy megnyugtatóbb, teljesebb képet kaphatnánk, ha nem csak egy evangéliumnak, hanem mind a négynek a teljes szövegét vizsgálat alá vetnénk. És valóban megnyugtató összképet egy történeti szinonimaszótár adhatna, amelyből aztán bőven nyílna lehetőség tanulságok levonására.

Mégis, remélem, hogy e rövid részlettel is sikerült egy kis lépést tennem a történeti szóhasználat, a történeti jelentéstan vizsgálatának útján.

HISTORISCHE SEMANTISCHE UNTERSUCHUNGEN AUF GRUND DER VERGLEICHUNG VON PARALLELEN TEXTEN

von
J. M. VÉGH

Der Verfasser vergleicht die Parallelstellen von drei ungarischen Übersetzungen des Markusevangeliums vom Gesichtspunkt der Wortgeschichte, des Wortgebrauchs und der historischen Synonyme aus. Es wird untersucht, wie die Vokabeln des lateinischen Textes der Vulgata 1./ *clamo, exclamo*, 2./ *doctrina*, 3./ *mitto, admitto, dimitto*, 4./ *surgo, resurgo*, 5./ *turba*, 6./ *verbum* im Münchener Kodex, im Kodex von Jordánszky und in der Bibelübersetzung von György Káldi wiedergegeben sind. Ausserdem zieht der Verfasser aus dem Vergleich der einzelnen Übersetzungen miteinander und mit dem lateinischen Urtext einige semantische Schlussfolgerungen.